
УДК 823.162.1-3.09**Світлана Сухарева**
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки

САРМАТСЬКІ СЮЖЕТИ ТА МОТИВИ ПОЛЬСЬКОМОВНИХ «ТУРЧИКІВ» XVII ст.

У статті охарактеризовано основні сюжетні лінії та мотиви виникнення антитурецької польськомовної прози XVII ст. Звернено увагу на етапи її розвитку та значення у формуванні загального літературного тла епохи. Особливе місце відведене дослідженню сарматських сюжетів та мотивів як основних чинників роксоланської антитурецької політики XVII ст.

Ключові слова: антитурецька польськомовна проза, козаччина, «турчик», політична проза, турецько-татарська неволя.

W artykule ocharakteryzowano główne fabuły i motywy powstania polkojęzycznej prozy przeciw Turkom w XVII w. Zwraca się uwaga na etapy jej rozwoju i znaczenie w kształtowaniu ogólnego literackiego tła epoki. Została ukazana szczególna rola badań nad sarmackimi fabułami i motywami jako głównym czynnikiem roksolańskiej przeciwtureckiej polityki XVII w.

Wyrazy kluczowe: przeciwturecka proza polskojęzyczna, kozaczczyna, «turczyk», oracja polityczna, turecko-tatarska niewola.

The main storylines and motives of anti-Turkish Polish prose appearing in XVII century are characterized in the article. It is paid attention to its development stages and importance in main literary epoch forming. The special place is taken to research to sarmat plots and motives as the main factors of Roksolans anti-Turkish politics of XVII century.

Keywords: anti-Turkish Polish prose, the Cossacks, «turchyk», political speech, the Tatar-Turkish bondage.

Польськомовна проза XVII ст. характеризується різноплановістю художньо-образної системи і сюжетно-мотиваційною насиченістю, у якій особливе місце займає пласт антитурецької (антиосманської) літератури. Мета публікації — проаналізувати сарматські сюжети і мотиви польськомовних «турчиків» XVII ст. як один з визначальних пластів розвитку політичної літератури епохи.

Протягом останнього десятиліття проблема вивчення антитурецької польськомовної прози XVII ст. набула значної актуалізації з приводу незначної обізнаності читацького загалу з цією тематикою. Принагідно їй присвятили свої публікації такі дослідники, як Дмитро Наливайко [1], Валерій Шевчук [3] та чимало інших українських і польських літературознавців. З огляду на свій історіографічний характер, більший резонанс антитурецька тематика викликала в середовищі істориків. Безпосередньо вивченням цієї проблеми займалися сучасні дослідники Пьотр Борек [4], Рената Рибка [6], Володимир Пилипенко [2] та ін. Тим не менш визначення сарматського виміру антитурецької польськомовної прози XVII ст. досі залишається у сповитку і вимагає подальших літературознавчих досліджень.

Передусім необхідно звернути увагу на проблематичність термінологічного інструментарію, адже у сучасному розрізі термін «антитурецький» несе в собі інше смислове навантаження і не покривається з визначенням історичним. Із

цього приводу не можна не погодитися з думкою Володимира Пилипенка, який у своїй монографії зауважує: «Термін антитурецький є синонімом антиосманського, але не тотожний антиісламському» [2, с. 13].

Ще однією термінологічною особливістю є окреслення усіх старопольських антиосманських творів як «турчиків» (від полонізованого лат. *Turcica*). Література такого типу побутувала на слов'янському ґрунті вже від середини XV ст. і набула значного поширення у XVI–XVII ст. Визначним її репрезентантом вважають Станіслава Оріховського (Роксолана), літературні традиції якого продовжив Юзеф Верещинський, натомість серед представників інших національностей у цій царині прославилися Філіппо Буанакорссі (Каллімах), Костянтин з Островиці, Мартин Бартелій, Ян Тарновський, Станіслав Сарніцький, Анджей Фрич Моджевський, Пьотр Грабовський та ін. Особливу увагу серед творів антитурецького напрямку потрібно звернути на «Записки яничара» («Pamiętniki Janczara czyli Kronika turecka Konstantego z Otrowicy spisana między r. 1496 a 1501»), оскільки вони мали значний вплив на формування антитурецької прози наступних століть, у тому числі і хронологічних рамок нашого дослідження [6].

До попередньо визначених понять потрібно додати ще два, важливі з огляду на сарматський характер антитурецької літератури. Йдеться про посполите рушення (задіяність всієї шляхти у боротьбі з турецько-татарською неволею) та християнське передмур'я, чим традиційно вважали для всієї Речі Посполитої козацько-роксоланський світ. У межах цих двох термінів вимальовуються два рівні дослідження сарматизму — загальна сарматська проблематика та її східний, роксоланський різновид.

При нагоді необхідно зазначити, що предмет нашого дослідження не охоплює антитурецької польськокомовної поезії, яка складала окремих пласт «турчиків» як феноменального явища літератури XVII ст. не лише на теренах Речі Посполитої, а й в межах всієї Європи.

Прозу цього ґатунку, як і всю антитурецьку літературу Володимир Пилипенко пропонує поділити на такі підвиди [2, с. 25–28]:

політичну публіцистику (скарги, побудки, ламентации тощо) антиосманського змісту;

історичні трактати;

сеймову літературу (сеймові діаріуші, кореспонденцію офіційного та напів-офіційного характеру, легації, сеймові конституції, посольські інструкції).

На нашу думку, розмитість цього поділу очевидна з декількох причин:

поняття політичної прози не має чітко визначених жанрових особливостей, тому її важко ідентифікувати як єдиний пласт;

сеймова документація, безсумнівно, є важливим джерелом для істориків, проте в літературному плані не становить наукового зацікавлення; винятком для літературних критиків є листування напівофіційного характеру з елементами художньої персвазії;

на тематичній багатозначності матеріалу наголошує сам автор класифікації, коли пише: «Крім того, досить рідко автори присвячували увесь текст винятко-

во одній темі — турецькій. Зазвичай письменники торкалися кількох актуальних тем» [2, с. 29].

Таким чином, перед дослідниками «турчиків» на майбутнє поставлено завдання провести власне літературознавчу класифікацію цього виду творів, зокрема його прозової парадигми.

Якщо обмежитися виключно прозою XVII ст., що складає хронологічні рамки нашого дослідження, варто зосередитися на двох художніх пластах, написаних польською мовою, — полемічній прозі антиосманського характеру (Іоаникій Галатовський) та політичних ораціях, часто викладених у формі коротких брошур (Шимон Старовольський, Войцех Кіцький, Вавжинець Їембіцький, Станіслав Конецпольський та ін.). Обидва пласти тісно між собою переплетені, оскільки охоплюють явище сарматського месіанства, яке знайшло широкий резонанс у літературі барокової доби, на чому наголошує Рената Риба [7, с. 9].

З огляду на цей спільний знаменник, можемо стверджувати, що, незважаючи на індивідуальні авторські втілення літературних задумів, маємо справу з цілісним інтертекстом, антиосманським прозовим мегадискурсом, створеним польською мовою. «Історичні обставини склалися так, що проблема турецько-татарської неволі глибоко вкорінилася в старопольську літературу. Найчастіше вона виявлялася не у вигляді окремих, самостійних творів, а становила літературну цілісність, у якій піднімалася тема польсько-турецько-татарських взаємин» [7, с. 7].

Спільною сарматською ідеєю була політично обґрунтована концепція посполитого рушення, яка всередині XVII ст. зазнала значної критики з боку більшості державних діячів. Ідеалізація шляхти, яка повинна була підніматися на перший поклик захисту своїх земель, розбилася об жорстоку дійсність. Не підготовлені до нагальних військових дій, зайняті власним побутом і міжособними чварами, шляхтичі лише віддалено вписувалися в образ східного лицаря, який був здатен визволити свої землі від османських завойовників. Турецькі та татарські війська цим вдало користувалися, час від часу здійснюючи набіги на землі Речі Посполитої. Тому в XVII ст. виходять гострі політичні брошури з-під пера таких визначних діячів, як Миколай Хабельський («Pobudka Narodów Chrześcijańskich na podniesienie wojny przeciwko nieprzyjacielowi Krzyża świętego», «Sposób rządu koronnego i gotowości. Obrona Rzeczypospolitej jakaby miała być», 1615), Кшиштофа Пальчовського («O Kozakach, jeśli ich znieść czy nie: Dyskurs», 1618), Шимона Старовольського («Polska albo opisanie położenia Królestwa Polskiego», 1632) та ін. Логічним доповненням до авторської антитурецької прози того часу стали анонімні твори «Votum» (1612–1613), «Perspektywa na upatrzenie sposobów wojowania krajów nieprzyjaciół Krzyża Świętego i nawalenia snadnego tyraństwa pogańskiego» (1622), «Dyskurs szlachcica polskiego o niektórych punktach które się na terażniejszym traktują sejmie» (1643) тощо.

Так як у XVII ст. вже достеменно було відомо, що ідея сарматського посполитого рушення, проповідувана у попередні віки, себе не виправдала, потрібно було шукати інші шляхи протидії турецько-татарським завоюванням слов'янських та інших земель. Основним мотивом визволення стає ідея створення антитурецької ліги. Особливу роль у ній була покликана відігравати Персія. До середини XVII ст.

спостерігаються численні посольства до Персії зі східних земель, які здебільшого завершувалися невдачею. Із цього приводу анонім у творі «*Perspektiwa na upatrzenie sposobów wojowania krajów nieprzyjaciół Krzyża Świętego...*» зазначав, що варто не займати очікувальної позиції, а християнським країнам самим вирушити на війну з османами. Пропозиція цього автора не була поодиноким, оскільки ідею сарматського наступу знаходимо і в інших польськомовних «турчиках», особливо в брошурі «*Pobudka Narodów Chrześcijańskich...*» Миколая Хабельського, яка у цьому плані перегукується із «Записками яничара».

Лише в 1683 році Річ Посполита об'єдналася з Московією, Римською імперією, Венецією і Мальтою для спільного удару проти турецького війська під Віднем, що призвело до поразки турків. Таким чином, у 1699 році був підписаний мир із Османською імперією, який перешкодив подальшому її просуванню углиб Європи [2, с. 135]. Натомість все польськомовне антитурецьке письменство барокової доби залишалося наскрізь пронизаним ідеєю персько-сарматської співдружності, що певною мірою, як і концепція сарматського нападу, було утопією.

Ще одним шляхом подолання османів у польськомовних прозових «турчиках» стала пропозиція реорганізації коронного війська Речі Посполитої. На думку Вавжинця Гембіцького, це військо повинне було складатися з трьох частин — квартяного війська, добровольців і реєстрового козацтва. Натомість Гжегож Чарадзький пропонував поділ війська на основну (регулярну) та допоміжну (резервну) частини. У праці «*Dyskurs szlachcica polskiego...*» було запропоновано розподілити військо рівномірно вздовж кордону. Усі ці концепції, незважаючи на певні між ними різниці, передбачали колонізацію Причорномор'я.

Продовжуючи традицію Олександра Гваньїні та Юзефа Верещинського, у польськомовній прозі XVII ст., особливу роль козацтва у захисті від османської навали відзначали Кшиштоф Пальчовський, Шимон Старовольський, анонімний автор праці «*Votum szlachcica pisane na sejmiki i sejm roku Pańskiego 1606*». Завдяки цим політичним концепціям, викладеним у польськомовній літературній формі, у середовищі польської шляхти дещо модифікувався стереотип запорізького козака, який попередньо мав виключно негативне забарвлення.

Цілісною композицією вирізняється полемічна праця Йоаникія Галятовського «*Alkoran Machometów nauką heretycką i żydowską i pogańską napełniony od Koheletha Chrystusowego rosproszony i zgładzony*», яка висвітлює одну із сторін комплексної полемічної діяльності письменника і є зразком полемічної антиосманської апології. Ця праця умовно апологічна, адже супротивник-мусульманин для письменника був збірним образом. У своїй польськомовній творчості Галятовський паралельно виступав проти догматів католицької віри, старовірської дохристиянської традиції, численних протестантських течій тощо. У цьому дискусійному різноманітті антитурецька тематика не була для письменника центральною, а, як було вже попередньо зазначено, а входила у комплекс полемічних проблем XVII ст.

Іоаникій Галятовський традиційно будує антиосманську апологію згідно з риторичною схемою епохи. У ній чітко виділений пролог у вигляді біблійної парафрази (Ап. 17), вступна промова, звернена до московських царевичів Івана

Олексійовича і Петра Олексійовича з емблематичними гербовим та поетичним оздобленнями, друга передмова — до Читача, дванадцяти розділів у вигляді полемічних тез і завершення «Koniec Alkoranu Machometowego» [5].

На прикладі «Alkoranu...» можемо ствердити, що наприкінці XVII ст. в православному середовищі відчувалося явне тяжіння до Московії, що сприяло виникненню нового панегірично-емблематичного етапу в польськомовній прозі барокової доби. Письменник звертався за заступництвом не до представників української чи польської шляхти, як це робили його попередники, не шукав підтримки у локальному середовищі, а присвятив твір російським царям, які на той час обдаровували його милістю. При цьому Іоанікій Галятовський наголошував, що потуга московського царя ні в чому не уступає турецьким володарям. На основі таких різких змін в художній емблематиці виникає припущення про поглиблення розколу західного і східного християнства, хоча, здавалося б, спільна антитурецька справа повинна була сприяти об'єднанню двох порізаних християнських традицій. Сарматське месіанство наприкінці XVII ст. потрохи втрачало свою вагу, щоб пізніше з новою силою влитися в потужну хвилю романтизму.

Незважаючи на значне внутрішнє суспільне протистояння у Речі Посполитій наприкінці XVII ст., антиосманська тематика польськомовної прози на цьому не завершилася, а знайшла відображення у творах письменників наступних поколінь, проте вона вже не мала такого актуального підтексту, оскільки наїзди турків і татар потрохи відходили в минуле, а Європа була захищена потужним християнським щитом.

Отже, можемо зробити висновок, що прозові польськомовні «турчики» XVII ст. мали під собою вагоме історичне підґрунтя і виявилися здебільшого у двох потужних феноменах — антитурецьких апологіях та політичних ораціях, сповнених сарматського змісту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. Запорізька Січ у західноєвропейських літературних пам'ятках / Дмитро Наливайко. — Київ : Дніпро, 1992. — 493 с.
2. Пилипенко В. Перед лицем ворога. Польська антитурецька література середини XVI — середини XVII ст. / Володимир Пилипенко. — К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 2014. — 232 с.
3. Шевчук В. «Розмова козака запорозького з перським гінцем» Мартина Пашковського і її історичний контекст / Валерій Шевчук // Пам'ять століть. — 1997. — № 3. — С. 6–14.
4. Borek P. Szlakami dawnej Ukrainy: studia staropolskie / Piotr Borek. — Kraków : Wyd-wo Naukowe Akademii Pedagogicznej, 2002. — 299 s.
5. Galatowski J. Alkoran Machometów nauką heretycką i żydowską i pogańską napełniony od Koheletha Chrystusowego rosproszony i zgładzony / Joanicjusz Galatowski. — Czernihów : Typografia Łazarza Baranowicza, 1683. — 86 [XV] s.
6. Pamiętniki Janczara czyli Kronika turecka Konstantego z Otrowicy spisana między r. 1496 a 1501. — Kraków : Akademia Umiejętności, 1912. — 404 s.
7. Ryba R. Literatura staropolska wobec zjawiska niewoli tatarsko-tureckiej : studia i szkice / Renata Ryba. — Katowice : Wyd. Un-tu Śląskiego, 2014. — 226 s.